

Любомир ДУТКО

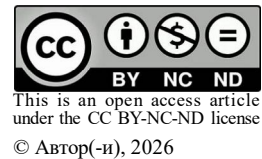
доктор філософії (історія), незалежний дослідник, м. Львів, Україна
e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

Володимир НАКОНЕЧНИЙ

кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Святослав ЖУРАВЛЮВ

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу
джерелознавства нової історії України Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, м. Київ, Україна
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

Рецепція археографічної спадщини Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії

Анотація. Мета дослідження полягає у всебічній реконструкції процесу осмислення археографічної спадщини М. Грушевського у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових (історичний, логічний, узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (порівняльний, генетичний, психологічний, ретроспективний та типологічний) методів. **Наукова новизна статті** полягає у контекстуальному дослідженні малознаної проблеми рецепції джерелознавчо-археографічних студій визначного вченого в українській соціогуманітаристиці 1990-х – першої чверті 2020-х років. **У підсумку** відзначено, що археографічні публікації М. Грушевського викликали чималу зацікавленість серед сучасних дослідників минулого. Про це свідчить як опрацювання поодиноких хронологічних (В. Ульяновський, Л. Запкільняк, М. Крикун, С. Водотика, С. Кіржасев) і проблемно-тематичних сюжетів (П. Кулаковський, Р. Майборода, В. Тельвак), так і вдалі спроби панорамного осмислення (І. Гурич, О. Владига, Г. Папакін, М. Капраль, А. Фелонюк) цієї вагомий складової його історіографічної спадщини. Разом із тим, надалі перспективними виглядають подальші пошуки маловідомих археографічних публікацій автора «Історії України-Руси», а також матеріалів діяльності очолюваних ним археографічних інституцій, що розпорошені багатьма архівними колекціями України. Нові сюжети в осмисленні археографічної діяльності М. Грушевського можуть з'явитися і при вивченні розлогого неопублікованого епістолярію історика та співробітників очолюваних ним львівської і київської комісій. Все це уможливить реалізацію назрілого грушевськознавчого завдання – коректного вписування археографічних сюжетів у загальну картину інтелектуального життєпису М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, археографічна спадщина, полеміка, сучасна українська історіографія, рецепція.

Liubomyr DUTKO

PhD (History), independent researcher, Lviv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>, e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

Volodymyr NAKONECHNYI

PhD (History), Professor of the Department of International Relationships, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>, e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Sviatoslav ZHURAVLOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7875-4038>, e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

RECEPTION OF THE ARCHAEOGRAPHIC HERITAGE OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of the study is to comprehensively reconstruct the process of understanding the archaeological heritage of M. Hrushevsky in modern Ukrainian historiography. The research methodology involves the use of the principles

of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. **The scientific novelty** of the article lies in the contextual study of the little-known problem of the reception of the source-based and archaeographic studies of the prominent scientist in Ukrainian socio-humanitarian studies of the 1990s – the first quarter of the 2020s. **As a result**, the article has noted that the archaeographic publications of M. Hrushevsky have aroused considerable interest among modern researchers of the past. This is evidenced by both the processing of individual chronological (V. Ulyanovskiy, L. Zashkilnyak, M. Krykun, S. Vodotyka, S. Kirzhayev) and problem-thematic plots (P. Kulakovskiy, R. Mayboroda, V. Telvak), and successful attempts at a panoramic understanding (I. Hyrych, O. Vladyga, G. Papakin, M. Kapral, A. Felonyuk) of this significant component of his historiographical heritage. At the same time, further searches for little-known archaeographic publications by the author of “History of Ukraine-Rus”, as well as materials on the activities of the archaeographic institutions headed by him, which are scattered throughout many archival collections in Ukraine, look promising in the future. New plots in the understanding of the archaeographic activities of M. Hrushevsky may also appear when studying the extensive unpublished epistolary work of the historian and employees of the Lviv and Kyiv commissions headed by him. All this will make it possible to implement the long-awaited Hrushevsky studies task – the correct insertion of archaeographic plots into the overall picture of M. Hrushevsky’s intellectual biography.

Keywords: M. Hrushevsky, archaeographic heritage, polemics, modern Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Історіографічна спадщина Михайла Грушевського незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників української соціогуманітаристики протягом останнього століття. Така увага зумовлена загальним переконанням, що наукова творчість Великого Українця є найбільш фундаментальним здобутком академічної доби нашої Кліо [1–2]. Вповні такі оцінки поділяють і сучасні вчені, виокремлюючи той факт, що історіографічний доробок автора «Історії України-Руси» є науковою класикою, яка і по сьогодні в багатьох моментах виглядає доволі актуально. Узasadнюючи таке здавалося б контрарсійне спостереження (адже від часу появи головних праць ученого минуло понад 100 років!), науковці найчастіше пишуть про археографічну спадщину М. Грушевського, що помітно модернізувала тогочасне українознавство і, за солідарними оцінками сучасних дослідників, надалі зберігає свій евристичний потенціал. З огляду на це, протягом останнього тридцятиліття з’явилося чимало різнопланових опрацювань джерелознавчо-археографічних студій визначного вченого, які нерідко містять новаторські спостереження. Чисельність і різноплановість цих текстів потребує історіографічного узагальнення для виявлення як консенсусних, так і полемічних сюжетів, що потребують подальшого наукознавчого опрацювання.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення археографічної спадщини М. Грушевського у сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [3–5]. Втім, в аспекті з’ясування особливостей новітніх опрацювань доробку М. Грушевського як археографа, здебільшого маємо лише стислі бібліографічні огляди як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз джерелознавчо-археографічної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Особливо повні на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани, втім і її аспекту, сфокусованого на археографічній складовій спадщини Великого Українця, належать В. Тельваку [6–10] та Н. Романцовій [11, с. 279-300]. У ґрунтовних студіях згадані дослідники послідовно відтворили понад столітній вітчизняний грушевськознавчий дискурс, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду. Втім, у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, як і не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Археографічні публікації М. Грушевського перебували у полі активної уваги українських дослідників минулого протягом всього ХХ ст. Мовиться про те, що завдяки високому рівню опрацювання та публікації джерельного матеріалу, підготовлені вченим збірки документів вважалися надійним орієнтиром для вивчення багатьох подій східноєвропейського минулого. Ще більшим пієтет у ставленні до археографічної спадщини М. Грушевського спостерігається у середовищі сучасних дослідників, адже чимало віднайдених і опублікованих автором «ІУР» оригіналів документів були втрачені протягом бурхливих подій минулого століття і його видання подекуди мають першоджерельний характер. Все це зумовило чималу увагу до археографічних публікацій М. Грушевського протягом останнього тридцятиліття, а масова актуалізація архівної грушевськіани відкриває перед історіографами чимало нових дослідницьких сюжетів у цій популярній темі.

Так, уперше в сучасному грушевськознавстві досліджено особливості становлення Грушевського-археографа та джерелознавця. У працях В. Ульяновського [12], Л. Зашкільняка [13] та М. Крикуна [14] із залученням невідомого раніше джерельного матеріалу було аргументовано доведено, що перші археографічні публікації вихованець Київського університету підготував під керівництвом М. Володимирського-Буданова (запозичивши в нього методику аналізу правових документів) та В. Іконникова (опанувавши під його керівництвом техніку обробки актового матеріалу). Усталені ж у попередній історіографії уявлення про домінуючий вплив В. Антоновича загалом були слушними, але ці впливи були за часом значно пізнішими. Також згадані дослідники актуалізували ще один незнаний у попередній історіографії сюжет – плідну співпрацю початкуючого дослідника з Київською археографічною комісією, в серійних виданнях якої з'явилися перші підготовлені М. Грушевським томи документів.

Чималою докладністю позначені й сучасні студії про археографічну працю М. Грушевського протягом львівського двадцятиліття його творчості. Розпочали її осмислення І. Гирич [15] та М. Капраль [16], ввівши до наукового обігу різнопланові джерела (дослідницькі матеріали, епістолярій, щоденник та ін.). Вони аргументовано довели, що головні археографічні публікації автор «ІУР» підготував у рамках діяльності створеної ним Археографічної комісії НТШ (далі – АК НТШ). У підсумку українська наука збагатилася фундаментальними корпусними виданнями джерел, що дозволило нашій історіографії вийти на якісно новий проблемно-тематичний рівень.

На львівському періоді діяльності Грушевського-археографа зосердили свою увагу і дослідники його галицької школи В. Тельвак і В. Педич. В низці публікацій вони на багатьох прикладах довели, що археографічний вишкіл молоді був для засновника школи базовим при формуванні наукової зміни [17–27]. Згаданий сюжет місця дидактичної складової в науково-педагогічній праці автора «Історії України-Руси» спеціально дослідив В. Тельвак. Він переконливо довів, що дидактична програма професора передбачала низку спеціальних курсів, спрямованих на формування джерелознавчих і археографічних компетенцій [26–38].

Деяку увагу на зламі ХХ–ХХІ ст. було відведено провідному археографічному проєкту М. Грушевського, реалізованому у львівське двадцятиліття. Так, «Жерелам до історії України-Руси» присвятили низку змістовних опрацювань П. Кулаковський [39–40] та Р. Майборода [41]. Вони відтворили генезу археографічних зацікавлень львівського професора, дослідили особливості пошуку ним джерельних текстів та їх подальше копіювання, з'ясували його публікаторську практику. Все це дозволило сучасним історіографам аргументовано вказати на чималий вплив археографічних ініціатив голови НТШ на поступ української соціогуманітаристики. Також уперше в грушевськознавстві П. Кулаковський та Р. Майборода з'ясували методологію та методику публікаторської діяльності М. Грушевського, переконливо довели відповідність його практик тогочасним європейським археографічним стандартам.

До з'ясування методичних засад видання «Жерел до історії України-Руси» звертався і М. Капраль. Суть методичного підходу голови НТШ, наголошує він, зводилася до максими: «Друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів – без занотовання». За таким принципом, твердить львівський дослідник, очолювана М. Грушевським АК НТШ до початку Великої війни видала сім томів «Пам'яток» та дев'ять томів «Жерел». «Зважаючи на фінансову скруту НТШ, – підкреслив М. Капраль, – це був справді видатний науковий результат» [16, с. 171].

Наступний період розквіту археографічної праці М. Грушевського пов'язаний із його поверненням до Києва в 1924 р. Мовиться про те, що очоливши історичні інституції ВУАН, новообраний академік водночас став керівником Археографічної комісії. Виданням цієї комісії, втім і підготовленим самим очільником, присвятили увагу С. Водотика [42] та С. Кіржаєв [43]. Актуалізувавши чималі поклади архівної грушевськiани, сучасні дослідники на багатьох прикладах довели, що М. Грушевський загалом залишився вірним виробленим у попередній період засадам публікації пам'яток минулого. Разом із тим, ще більшого ригоризму набуло його переконання про потребу фотографічної ретельності при відтворенні оригіналів. Підсумовуючи масштабність археографічної праці автора «ІУР» у другій половині 1920-х рр., С. Кіржаєв відзначив: «В період його головування в комісії започатковано і реалізовано друком більшість наукових видань головної академічної археографічної інституції. Публікації, насамперед, «Пам'яток українського письменства», «Українського архіву», а також ті, що мали вийти під цією маркою, виконані на високому науковому рівні і були одними із зразкових для української археографії того часу» [43, с. 218].

Вперше комплексно до аналізу археографічних публікацій М. Грушевського підійшла О. Владига. У кандидатській дисертації «Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894–

1934 рр.)» дослідниця послідовно зупинилася на численних аспектах підготовки і видання вченим джерельних студій [44]. Так, вона уперше відзначила той факт, що характер археографічних видань молодого професора після переїзду до Львова був зумовлений специфікою накопійованого ним джерельного матеріалу в московських (архів Міністерства юстиції, Московський Головний архів Міністерства закордонних справ та Рукописний відділ Рум'янцевського музею) і варшавських (архів Коронного скарбу) колекціях ще у перший рік перебування у Львові. Саме тому М. Грушевський першочергово звернув увагу на галицькі люстрації XVI ст. як першорядне історичне джерело для історії Наддністрянщини. Так властиво і визріла ідея започаткування археографічної серії «Жерела до історії України-Руси». Характеризуючи методику перших після переїзду до Львова археографічних публікацій М. Грушевського, О. Владига на багатьох прикладах вказує, що їм були притаманні розкриті без зазначення скорочення у тексті, а також не було занотовано внесення в рядок надрядкових слів чи фраз і не обумовлювалися перекреслені слова. За цією методикою, серед інших, було підготовлено перший том «Жерел», де були зібрані люстрації Руського воєводства 1565–1566 рр.

В перші роки перебування у Львові, з'ясувала О. Владига, М. Грушевський також дебютував як археограф української козащини. На доказ цьому дослідниця характеризує дві джерельні статті на сторінках редактованих професором «Записок НТШ». Поряд із цим, сучасна історикиня вперше з'ясувала, що протягом 1894–1895 рр. М. Грушевський реалізував цікавий археографічний проект дидактичного плану – «Виймки з джерел до історії Руси. До половини XI в.», в яких автор у власному перекладі запропонував широкій аудиторії уривки з підставових джерел до ранньої історії нашого народу. Характеризуючи змістове наповнення цієї книги, грушевськознавець відзначила її цілком піонерний характер, на чому зробила свій акцент тогочасна критика.

Нової якості археографічні публікації М. Грушевського отримали після утворення ним АК НТШ [44, с. 51–109]. Ілюструючи цю тезу, О. Владига вказує на плановість і системність його праці наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме голова АК вніс пропозицію видання поряд призначеної для актового матеріалу серії «Жерела до історії України-Руси» також паралельної серії для літературних творів – «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». У наповненні цих серій, аргументовано наголошує львівська історикиня, М. Грушевський проявив чималий талант наукового організатора. Також він розробив і методику видання джерел. О. Владига з'ясувала, що запропоновані ним у той час вимоги джерелознавчо-археографічної праці дедалі більше відбігали від засвоєних у Києві й акцентували необхідність можливо ретельнішої передачі оригінального тексту.

Як знаємо, чималою була публікаторська участь у серії «Жерела до історії України-Руси» і самого голови АК НТШ. О. Владига вперше всебічно охарактеризувала змістове наповнення та методичні засади кожного з підготовлених і виданих ним томів цього серійного видання. Вона довела, що у львівський період М. Грушевський підготував і оприлюднив чотири випуски «Жерел». У фокусі його археографічних зацікавлень перебували люстраційні описи королівщин. Так, у другому томі «Жерел» упорядник помістив люстрації староств Перемишльського, Замківського, Лежайського разом із жупами, а також люстрації Сяноцької землі. У третьому томі опубліковано люстрації староств Холмського, Красноставського, Грубешівського, Городельського, Грабовецького, Тишовецького, Белзького, Кам'янського, Сокальського і Жидачівського. Цей том також містив описи Городоцького староства і Олешицької волості, що були скопійовані з інвентаря доходів 1564 р. Зрештою, до останнього, сьомого тому цієї серії голова АК НТШ включив описи королівщин руських земель 1570 р. У планах М. Грушевського, як з'ясувала О. Владига, було й видання інвентарів королівщин XVI ст. і для цього вже були скопійовані необхідні тексти, але справі завадив гострий конфлікт 1913 р. у НТШ, а потім і Велика війна.

Львівська історикиня також уперше звернулася до проблеми архітекτονіки археографічних видань М. Грушевського. Вона з'ясувала, що кожному тому «Жерел» передувала ґрунтовна розвідка укладача, що була першою спробою аналітичного осмислення опублікованого матеріалу. В своїх передмовах упорядник з'ясовував економічне становище селянських господарств і давав пояснення категоріям селян, їхньому економічному статусу, розмірам селянських наділів, формам землеволодіння, особливостям оподаткування й ін.

Докладністю позначено й аналіз О. Владиги методичних аспектів публікації М. Грушевським текстів у «Жерелах». Львівська дослідниця довела, що за наявності кількох варіантів джерела всі відмінності ретельно занотовувалися в посиланнях, чимала увага зверталася й на такі особливості тексту, як наявність закреслень, маргіналій, зміни правопису й ін.

Занотовувалася інформація, поміщена на полях, вказувалося на форму наведення матеріалу (рядкова чи таблична). Поновлені за змістом пропущені слова або частини слів, твердить О. Владига, упорядник подавав у круглих дужках, а у випадку непевності з прочитанням тексту – ставив крапки. Насамкінець, львівська історикиня звертає увагу на культуру наукового апарату опублікованих М. Грушевським випусків «Жерел»: вони неодмінно містили іменні та географічні покажчики, які чималою мірою полегшували читачеві використовувати видання.

Відзначимо, що українська історіографія 1990-х рр. при аналізі археографічних публікацій М. Грушевського абсолютизувала його участь у «Жерелах». О. Владига переконливо довела, що співпрацю з цим серійним виданням археографічна праця вченого далеко не вичерпувалася. Сучасна дослідниця з'ясувала, що чималу кількість документів, які за видовими чи тематичними параметрами не підходили для серії «Жерела», голова АК НТШ переважно оприлюднював на шпальтах «Записок НТШ». Відтворюючи різноманіття археографічних зацікавлень М. Грушевського на зламі XIX–XX ст., О. Владига з'ясувала тематичні групи таких джерельних публікацій. Так, це були численні видання джерел з історії українського козацтва, гайдамацьких рухів, історії українського духовенства ранньомодерного часу, генеалогії, суспільно-політичної та економічної історії тощо. Найбільш цікаві та суспільно значущі з цих статейних археографічних публікацій, доводить сучасна історикиня, М. Грушевський практикував об'єднувати у тематичні джерельні збірки під загальним титулом «Розвідки й матеріали до історії України-Руси». Протягом львівського двадцятиліття діяльності М. Грушевського, вказує О. Владига, загалом їх вийшло п'ять випусків. За формою, вказує грушевськознавець, ці джерельні збірки були зшитими в один конвolut друкарськими відбитками з оригінальною пагінацією. Для голови АК НТШ, твердить львівська дослідниця, це була спроба популяризації науково-пошукової діяльності Товариства.

О. Владига також реконструювала раніше маргіналізований сюжет археографічної праці М. Грушевського протягом львівського двадцятиліття. Мовиться про його джерельно-археографічні видання, здійснені у рамках реалізації наукової програми очоленого автором «ІУР» Українського наукового товариства [44, с. 110–124]. Сучасна історикиня довела активну публікаторську працю львівським професором документів на сторінках створених ним «Записок УНТ» та «України». Але найбільшу громадську запитаність, довела О. Владига, мало реалізоване головою УНТ археографічне опрацювання збірки документів «Кирило-Мефодіївське братство», що ввійшли до книги «Пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)», виданої у Києві в 1915 р. Це підготовлене М. Грушевським видання було найповнішою тоді публікацією документів про братчиків. Сучасна історикиня проаналізувала ґрунтовну передмову М. Грушевського до опублікованих ним документів, відзначивши особливості здійсненого видавцем джерелознавчого аналізу слідчих документів. Звернувшись до авторської методики подачі документів, львівська дослідниця відзначила, що їх видано мовою оригіналу без змін, наявні пропуски було позначено безпосередньо у тексті ремарками чи крапками, до кожного тексту упорядник подав власний заголовок українською, а наприкінці вмістив перелік документів.

З не меншою ретельністю О. Владига з'ясувала особливості археографічних публікацій М. Грушевського після повернення до Києва в березні 1924 р. і очолення ним АК ВУАН [44, с. 161–176]. Вона довела, що саме голова комісії опрацював концепцію і назву серійних видань АК ВУАН. Це були «Український Архів» (для цілотомових збірок джерельних матеріалів), «Український археографічний збірник» (для архівних текстів невеликого розміру) та «Пам'ятки українського письменства» (для текстів історико-літературного плану). Голова АК ВУАН, аргументовано твердить львівська дослідниця, був не лише ідейним натхненником, але й активним співробітником згаданих серійних видань. Також О. Владига окреслила внесок голови АК ВУАН в розробку теорії едиційної праці, вказавши, що розроблені під його керівництвом академічні методичні принципи видання джерел були першими в українській археографії настановами, які передбачали конкретні правила передачі україномовних середньовічних пам'яток.

Поряд із участю у титульних виданнях АК ВУАН, вказує львівський історіограф, М. Грушевський чимало незначних за розмірами джерельних текстів друкував на шпальтах академічної періодики. Так, на сторінках відновленого ним часопису «Україна» він опублікував низку матеріалів про культурне життя наддніпрянських інтелектуалів XIX ст. Подібні за тематикою документи, з'ясувала О. Владига, академік оприлюднив і в неперіодичному виданні «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття». Методика цих археографічних публікацій, довела львівська дослідниця, абсолютизувала необхідність якомога точнішої передачі всіх особливостей першоджерела.

Чималою аргументованістю позначені і висновки О. Владиги [44, с. 177–183]. Вона переконливо довела значущість для української соціогуманітаристики археографічної спадщини М. Грушевського. Ця вагомість, наголошує сучасна історикня, визначається не лише набутим феноменальним досвідом організації археографічного пошуку та величезною кількістю віднайденого й актуалізованого архівного матеріалу, але й тими багатьма проєктами, що їх концепції автор «ІУР» опрацював, але внаслідок причин об'єктивного (передусім, складні умови розвитку нашої соціогуманітаристики наприкінці XIX – в першій третині XX ст.) та суб'єктивного (насамперед, занурення вченого в суспільно-політичну боротьбу) плану не втілив. Втім, підсумовує своє змістовне дослідження О. Владига, ці окреслені проєкти становили орієнтири для археографії XX ст. і надалі визначають напрямки поступу української археографії.

Подальша українська історіографія в аспекті рецепції археографічних публікацій М. Грушевського здебільшого розширювала і поглиблювала щойно проаналізовані тези О. Владиги. Так, Г. Папакін погоджується з нею, що період професійного розквіту М. Грушевського не тільки як історика, але й джерелознавця та археографа припав на початок XX ст. і характеризувався помітним розширенням часових рамок археографічних публікацій і джерельних досліджень. Занурюючись у майстерню Грушевського-джерелознавця, київський дослідник аргументовано довів, що основною рисою вченого, засвоєною ним від позитивістської за своїм характером історичної школи В. Антоновича, стала всебічна й ґрунтовна критика історичних джерел. Водночас, підсумував Г. Папакін, у творчій майстерні Грушевського-джерелознавця й археографа належно оцінено інформативний потенціал і вартість джерел для таких галузей соціогуманітаристики, як соціологія, літературознавство, етнологія тощо [45, с. 177–182].

Поряд із цим, Г. Папакін спеціально зосередився на теоретичних і практичних моментах публікаторської праці М. Грушевського. На багатьох прикладах він довів, що головні методологічні та методичні погляди автора «ІУР» на археографію як публікацієзнавчу науку отримали становлення в роки перебування вченого у Львові, а саме під час керівництва АК НТШ. Вперше київський дослідник звернув увагу, що М. Грушевський запозичив з традиції Київської Археографічної комісії практику написання ґрунтовних передмов у вигляді історико-джерелознавчих розвідок до актуалізованого в «Жерелах до історії України-Руси» архівного матеріалу. Цікавістю позначене й спостереження Г. Папакіна про те, що львівський професор творчо узяв до уваги досвід тогочасної польської археографії з підготовки серійних видань. Але, вказує сучасний історіограф, сам М. Грушевський пішов значно далі своїх попередників, адже вперше в східноєвропейській науці опрацював методику підготовки до публікації складних джерел, які дійшли до нашого часу у кількох примірниках з чималими різночитаннями. Тому археографічні видання автора «ІУР», підсумовує Г. Папакін, «є яскравими зразками справжнього наукового підходу до актуалізації джерельної спадщини українського народу від давнини до сучасності» [46, с. 28].

Зрештою, найбільш актуальну масштабну реконструкцію археографічної праці М. Грушевського у львівське двадцятиліття його життя та діяльності запропонували М. Капраль і А. Фелонюк [47]. Спираючись на історіографічний досвід щойно згаданих грушевськознавців, львівські дослідники дещо уваги відвели й археографічним виданням автора «ІУР» і його учнів, які працювали над проєктом козацької археографії. Вони переконливо довели, що керівник АК НТШ разом з молодими колегами випрацювали ефективну методику публікації рукописних джерел, яка деякою мірою взувалася на стандарти наддніпрянської археографії. Відтак, документи видавалися окремими серіями, що мали оригінальні назви й нумерацію. Таким чином серійне археографічне видання містило джерельні матеріали з широкого кола проблем історії України. Томи супроводжували ґрунтовні вступні статті, а також іменні, географічні та тематичні покажчики. Матеріали у серіях, відповідно до практики німецьких джерельних видань, друкувалися кількома способами: суцільним текстом, в ексцерптах і регестах. Під час археографічного опрацювання джерельних матеріалів М. Грушевський, наголошують сучасні історіографи, виробив методику передання тексту. Вона вимагала збереження правописів оригіналу, написання малих і великих літер відповідно до норм сучасного правопису, вставки упорядника в тексті чи скорочення позначалися дужками певної форми. Всі ці приклади, висновують М. Капраль і А. Фелонюк, говорять про вироблену М. Грушевським високу культуру видання джерел.

Зрештою, на сьогодні доволі повно опрацьовано проблему рецепції археографічних публікацій М. Грушевського в науці його часу. Практично всі зі згаданих вище історіографів тією чи іншою мірою торкалися цього сюжету. Найбільш же масштабно до осмислення цієї проблеми підійшов В. Тельвак [48, с. 52, 129, 283, 324, 387–389; 49–56]. Він зібрав та впровадив до сучасного наукового

обігу численні критичні рефлексії (в рецензіях, полеміках, епістолярії, щоденниках та мемуарах) на археографічні публікації автора «ІУР». Запропонована ним багатошарова картина переконує, що археографічна спадщина М. Грушевського була чи не найбільш компліментарно сприйнята його сучасниками. Останні відзначали фантастичну наполегливість ученого у пошуку архівних документів, модерність запропонованих ним теоретичних і методичних прийомів археографічної праці, вагомість його публікаторської спадщини для поступу східноєвропейських студій. Разом із тим, як це уперше виявив дрогобицький грушевськознавець, у польській історіографії зустрічалися закиди стосовно інтерпретації опублікованих документів, що містилися у вступних розвідках до джерельних друків, з позиції українського історичного інтересу. Попри це, аргументовано підсумовує В. Тельвак, археографічний доробок М. Грушевського – інтегральна та вагома частина його історіографічної спадщини.

Висновки. У підсумку відзначимо, що археографічні публікації М. Грушевського викликали чималу зацікавленість серед сучасних дослідників минулого. Про це свідчить як опрацювання поодиноких хронологічних і проблемно-тематичних сюжетів, так і вдалі спроби панорамного осмислення цієї вагомості складової його історіографічної спадщини. Разом із тим, надалі перспективними виглядають подальші пошуки маловідомих археографічних публікацій автора «ІУР», а також матеріалів діяльності очолюваних ним археографічних інституцій, що розпорошені багатьма архівними колекціями України. Нові сюжети в осмисленні археографічної діяльності М. Грушевського можуть з'явитися і при вивченні розлогого неопублікованого епістолярію історика та співробітників очолюваних ним львівської і київської комісій. Все це уможливить реалізацію назрілого грушевськознавчого завдання – коректного вписування археографічних сюжетів у загальну картину інтелектуального життєпису М. Грушевського.

Список літератури

1. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
2. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
3. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
4. Тельвак В. Грушевськiana на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
5. Тельвак В. Грушевськiana Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
6. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
7. Тельвак В. Монографічна грушевськiana: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
8. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
9. Тельвак В. Постає Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
10. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
11. Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
12. Ульяновський В. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства. *Український археографічний щорічник*. 1993. Вип. 2. С. 263–280.
13. Запшкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)*. Київ, 1997. С. 222–255.
14. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. *Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)*. Львів, 1996. С. 577–622.
15. Гирич І. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 72–86.
16. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914). *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 166–173.
17. Тельвак В. [Рец. на книгу]: Adamski Jukasz. Nacjonalista postkpowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2012. Вип. 16/17. С. 637–649.
18. Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. № 10. С. 46–52.
19. Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 4. С. 14–23.
20. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26–53.
21. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicja. Studia i materiały*. 2015. № 1. С. 229–251.
22. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture*.

- Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. № 10. С. 234–241.
23. Тельвак В., Педич В. Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.
 24. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 424 с.
 25. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. № 20. S. 239–261.
 26. Тельвак В. В., Тельвак В. П., Журавльов С. Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 46. С. 27–33.
 27. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
 28. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
 29. Тельвак В., Губицький Л. Михайло Грушевський як професор Львівського університету: курси, навантаження, розклад занять. *Емінак*. 2024. № 3. С. 77–91.
 30. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ, 2023. 245 с.
 31. Тельвак В., Лазурко Л., Журавльов С. Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. № 61/3. С. 10–15.
 32. Тельвак В., Лозинська І. Грушевський-професор у колі колег: співпраця, конфлікти, рецепція. *Eminak*. 2025. № 2. С. 133–148.
 33. Тельвак В., Радченко О., Яценюк Т. Пропозиція філософського факультету Львівського університету щодо кандидатури професора кафедри історії України: текст документу та контекст подій. *Вісь Європи*. 2024. № 5. С. 23–41.
 34. Тельвак В., Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Eminak*. 2023. № 4. С. 57–69.
 35. Тельвак В., Штома Б., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського теологічного та медичного факультетів Львівського університету: спроба реконструкції. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. № 14/56. С. 44–51.
 36. Тельвак В., Янишин Б. Державний архів Львівської області: огляд грушевськознавчих колекцій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 40/1. С. 53–59.
 37. Telvak V., Petrechko O. Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2025. № 36. С. 63–74.
 38. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 33. С. 51–62.
 39. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник архіву Коронної канцелярії Речі Посполитої. *Наукові записки*. 1999. Т. 2, Ч. 1. С. 21–24.
 40. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики. *Український історик*. 1998. Т. 35. С. 166–171.
 41. Майборода Р. Михайло Грушевський і українська «програма» видання люстрацій королівщин XVI–XVIII ст. *Вісник Київського університету «Слов'янський університет»*. 2000. Вип. 7. С. 100–113.
 42. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*. Київ, 1997. С. 295–310.
 43. Кіржаєв С. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994.
 44. Владига О. Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2014. 200 с.
 45. Папакін Г. Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 1. 2019. С. 13–28.
 46. Папакін Г. Майстерня М. Грушевського-джерелознавця. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 97–113.
 47. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. 2019. Кн. 2. С. 7–51.
 48. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ: Дрогобич, 2008. 494 с.
 49. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Дрогобич, 2012. 169 с.
 50. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. XI–XII. С. 237–252.
 51. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.
 52. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина XX століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. Вип. 12. С. 365–397.
 53. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. Р. 46–53.
 54. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Т. XXIV/2. Р. 89–104.
 55. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Т. 25, № 1. Р. 71–90.
 56. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повосенного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1. С. 100–109.

References

1. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
2. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
3. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2-3, 290–298 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhiy's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevsky in the anniversary assessments of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
11. Romantsova, N. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
12. Ulyanovsky, V. (1993). Unknown early work of M. S. Hrushevsky on Russian studies and source studies. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian archeographic yearbook]*, 2, 263–280 [in Ukrainian].
13. Zashkilnyak, L. (1997). M. S. Hrushevsky at Kyiv University (1886–1894). *Hrushevsky M. S. Diary (1888–1894)*, 222–255. Kyiv [in Ukrainian].
14. Krykun, M. (1996). Master's thesis of Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevsky, M. Barsky starostvo. Historical essays (XV–XVIII centuries)*, 577–622. Lviv [in Ukrainian].
15. Gyrych, I. (1997). Organization of archaeological work by M. S. Hrushevsky during the Lviv period of life and activity (1894–1914). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 1, 72–86 [in Ukrainian].
16. Kapral, M. (1995). Mykhailo Hrushevskiy i Lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii Archaeological activity of Mykhailo Hrushevsky during the Lviv period of life (1894 – 1914). *Mykhailo Hrushevsky and the Lviv Historical School. Conference materials*, 166–173. New York; Lviv [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2012). [Rets. na knyhu]: Adamski Łukasz. Progressive nationalist. Mychajło Hruszewski and his views on Poland and Poland. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia [Ukrainian Archeographic Yearbook. New series]*, 16/17, 637–649 [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2014). Lviv University in the formation of the historical school of Mykhailo Hrushevsky. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues of the humanities]*, 10, 46–52 [in Ukrainian].
19. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Shkhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 4, 14–23 [in Ukrainian].
20. Telvak, V., Pedych, V. (2014). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky: communicative nature and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical Studies in Ukraine]*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
21. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Formation, Functioning, Structure. *Galicia. Studia i materialy [Galicia. Studies and materials]*, 1, 229–251 [in Ukrainian].
22. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Culture of Conflict. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, 10, 234–241 [in Ukrainian].
23. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Personal Composition of the Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Methodological Aspect. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia Istorii [Problems of the Humanities. History Series]*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
24. Telvak, V., Pedych, V. (2016). Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky. Lviv [in Ukrainian].
25. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261.
26. Telvak, V. V., Telvak, V. P., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's female student audience at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Istorii [Scientific notes of the Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 46, 27–33 [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 288–304 [in Ukrainian].
28. Telvak, V., Vlyadyha, O., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at the Faculty of Philosophy of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia Istorii [Problems of the Humanities. History Series]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
29. Telvak, V., Hubytskyi, L. (2024). Mykhailo Hrushevskiy as a Professor at Lviv University: Courses, Load, Class Schedule. *Eminak*, 3, 77–91 [in Ukrainian].
30. Telvak, V., Kachmar, V. & Zhuravlov, S. (2023). Catalogue of students of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University. Lviv [in Ukrainian].
31. Telvak, V., Lazurko, L., Zhuravlov, S. (2023). Students of Mykhailo Hrushevsky of the Faculty of Law of Lviv University (according to the Dean's Catalogue). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]*, 61/3, 10–15 [in Ukrainian].
32. Telvak, V., Lozynska, I. (2025). Hrushevsky-professor in the circle of colleagues: cooperation, conflicts, reception. *Eminak*, 2, 133–148. [in Ukrainian].

33. Telvak, V., Radchenko, O., Yatseniuk, T. (2024). Proposal of the Faculty of Philosophy of Lviv University regarding the candidacy of a professor of the Department of History of Ukraine: the text of the document and the context of events. *Vis Yevropy [Axis of Europe]*, 5, 23–41 [in Ukrainian].
34. Telvak, V., Telvak, V. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University of non-Ukrainian origin: an attempt at reconstruction. *Eminak*, 4, 57–69 [in Ukrainian].
35. Telvak, V., Shtoma, B. & Zhuravlov, S. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of the Theological and Medical Faculties of Lviv University: an attempt at reconstruction. *Problemy humanitarnykh nauk [Problems of Humanities]*, 14/56, 44–51 [in Ukrainian].
36. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). State Archives of Lviv Region: Review of Hrushevsky Collections. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*, 40, 53–59 [in Ukrainian].
37. Telvak, V., Petrechko, O. (2025). Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Skhidnoevropeiskiy istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 36, 63–74 [in English].
38. Telvak, V., Telvak, V. (2024). Mykhailo Hrushevsky's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoevropeiskiy istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 33, 51–62 [in English].
39. Kulakovsky, P. (1999). Mykhailo Hrushevsky as a researcher of the archives of the Crown Chancellery of the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Naukovi zapysky [Scientific notes]*, II, 21–24 [in Ukrainian].
40. Kulakovsky, P. (1998). Mykhailo Hrushevsky as a researcher of Russian (Volyn) metrics. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 35, 166–171 [in Ukrainian].
41. Mayboroda, R. (2000). Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian “program” of publishing lustrations of kingdoms of the 16th – 18th centuries. *Visnyk Kyivskoho universytetu «Slovianskyi universytet» [Bulletin of the Kyiv University “Slavic University”]*, 7, 100–113 [in Ukrainian].
42. Vodotyka, S. (1997). Mykhailo Hrushevsky and the activities of the Archeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. *Materials of the anniversary conference dedicated to the 150th anniversary of the Kyiv Archeographic Commission*, 295–310. Kyiv [in Ukrainian].
43. Kirzhaev, S. (1994). Archeographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences (1918 – 1934): contribution to the development of archaeography in Ukraine: Dissertation of candidate of sciences (history). Kyiv. [in Ukrainian].
44. Vladyga, O. (2014). Archeographic activity of Mykhailo Hrushevsky (1894–1934): Dissertation of candidate of sciences (history). Cherkasy [in Ukrainian].
45. Papakin, G. (2019). Archeographic work of Mykhailo Hrushevsky (from the scientific heritage of the scientist). *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela [Mykhailo Hrushevsky. Studies and sources]*, 1, 13–28. [in Ukrainian].
46. Papakin, G. (2017). Workshop of M. Hrushevsky-source scholar. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 97–113 [in Ukrainian].
47. Kapral, M., Felonyuk, A. (2019). Mykhailo Hrushevsky and archaeography in the Shevchenko Scientific Society (1894 – 1913). *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela [Mykhailo Hrushevsky. Studies and sources]*, 2, 7–51 [in Ukrainian].
48. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
49. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
50. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the Soviet era through the eyes of the Western Ukrainian and emigrant intelligentsia. *Drohobyt'skyi kraieznavchyyi zbirnyk [Drohobych Local History Collection]*, 11–12, 237–252 [in Ukrainian].
51. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the first Soviet years in the assessments of contemporaries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 133–134, 27–34 [in Ukrainian].
52. Telvak, V. (2009). Marxist reception of Mykhailo Hrushevsky's creative output (first third of the 20th century). *Ukrainskyi arkhеографічний шхорічнийк [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 12, 365–397 [in Ukrainian].
53. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoevropeiskiy istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53 [in English].
54. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiy through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości, XXIV/2*, 89–104 [in English].
55. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90.
56. Telvak, V. & Sabinskyi, M. (2022). ‘Battles for Hrushevskiy’: era of Ukrainian Revolution in diaspora intellectuals discussions of post-war twenty years. *Eminak*, 1, 100–109 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)